

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 2-535:78.05

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/75-2-4>**Олена КУЛІНІЧ,***orcid.org/0009-0005-5900-8597*

аспірантка

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна) *dmz2123.okulinich@dakkkim.edu.ua***АРАБСЬКЕ МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО НА КУЛЬТУРНІЙ МАПІ
АРАБСЬКОГО СВІТУ**

У статті досліджується специфіка арабського музичного мистецтва як невід'ємної складової культурної мапи арабського регіону. На основі вивчення історико-культурних, геополітичних, релігійних чинників та ключових культурних символів у статті виокремлюються політико-географічні та культурно-мистецькі межі регіону. Відповідно до мети дослідження, у роботі висвітлюється вплив різних етносів та цивілізацій на розвиток арабської музичної культури, а також наголошується на зв'язку між релігією та музичним мистецтвом в країнах арабського світу. Актуальність зазначеної теми обумовлена підвищенням інтересу світової спільноти до розвитку міжкультурних комунікацій на фоні поглиблення глобалізаційних процесів. Акцентується увага на ролі музичної комунікації у міжцивілізаційному діалозі країн арабського світу та країн Заходу, що розбудовує платформу для комунікативної взаємодії як окремих персоналій, так і цивілізацій, в цілому. У цьому зв'язку, особливого значення набуває вирішення проблемних питань, що підіймаються в наукових дослідженнях у галузі музичного мистецтва арабського світу. Відсутність одностайності, наприклад, у поглядах на специфіку музично-теоретичних основ арабської музики, ускладнює процеси змістової універсалізації наявних знань, що обумовлює необхідність подальших досліджень у контексті усебічного розгляду актуальних питань. Відтак, у статті охарактеризовано історичні причинно-наслідкові чинники, проблемні питання та особливості арабського музичного мистецтва, а також знаходить своє визначення поняття арабської музики з класифікацією її типів на народну, релігійну, класичну та популярну музику.

Ключові слова: арабська музика, типи арабської музики, арабське музичне мистецтво, культура арабського світу, міжкультурна комунікація, релігія іслам, макам, культурні символи, вестернізація.

Olena KULINICH,*orcid.org/0009-0005-5900-8597*

Postgraduate

National Academy of the Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine) *dmz2123.okulinich@dakkkim.edu.ua***ARABIC MUSICAL ART ON THE CULTURAL MAP OF THE ARAB WORLD**

The article explores the specifics of Arabic musical art as an integral part of the cultural map of the Arab region. Based on the study of historical, cultural, geopolitical, religious factors and key cultural symbols, the article identifies the political, geographical, cultural, and artistic boundaries of the region. In accordance with the aim of the study, the paper highlights the influence of various ethnic groups and civilisations on the development of Arab musical culture and emphasises the connection between religion and musical art in the Arab world. The relevance of this topic is conditioned by the growing interest of the international community in the development of intercultural communications on the background of increasing globalisation processes. Attention is focused on the role of musical communication in the intercivilisational dialogue between the Arab world and the West, which builds a platform for communicative interaction between individuals and civilisations. In this regard, it is of particular importance to address the problematic issues raised in scientific research in the field of musical art of the Arab world. The lack of unanimity, for example, in views on the specifics of the musical and theoretical foundations of Arabic music, obstructs the processes of content universalisation of the available knowledge, which necessitates further research in the context of a comprehensive study of topical issues.

Therefore, the historical causal factors, problematic issues and features of Arabic musical art are described in the article, moreover the concept of Arabic music with the classification of its types into folk, religious, classical, and popular music are defined.

Key words: Arabic music, types of Arabic music, Arabic musical art, culture of the Arab world, intercultural communication, religion Islam, maqam, cultural symbols, westernisation.

Постановка проблеми. На початку XXI століття процеси глобалізації охоплюють майже всі сфери життєдіяльності будь-якої країни світу, зокрема культуру і мистецтво. З прискоренням глобалізаційних змін значно підвищилась увага наукового співтовариства до явищ інтернаціоналізації та міжкультурної комунікації. Зокрема, і в контексті інтенсифікації досліджень міжцивілізаційного діалогу між Заходом та Сходом з точки зору осмислення проблем культурного порозуміння. Країни арабського світу стали більш відкритими до міжкультурної комунікації. Відповідно, розширюється коло культурно-мистецьких інтересів і потреб як окремих митців, так і соціуму. Одним із важливих засобів крос-культурних зв'язків, на нашу думку, виступає музична комунікація.

Існує велика кількість досліджень та наукових робіт в сфері арабського музичного мистецтва, однак, одним з найпроблемніших залишається питання універсалізації та стандартизації теоретичних понять та визначень, термінології, підходів до класифікації. Для вітчизняних же науковців на сьогоднішній день ця тема взагалі не є привабливою. Несхожість художнього мислення, відтворення та сприйняття музики представниками арабської та західної культур ускладнює процес крос-культурної комунікації, тому дослідження сфери музичного мистецтва арабського світу є досить актуальним.

Аналіз досліджень. Історія досліджень арабської музики сягає часів VIII ст. н.е., а одна з найперших робіт серед європейських науковців з'явилася у XVIII ст. Аналіз історіографії досліджень показав, що на сьогоднішній день існує велика кількість праць, присвячених темі арабської музичної культури, виданих арабською, англійською, французькою, німецькою мовами. Серед основних дослідників арабського музичного мистецтва можна виділити таких: Henry Farmer, Lois al Faruq, Scott Marcus, Anne Rasmussen, Amnon Shiloah, Sami Abu Shumays, Nabib Touma, Lisa Urkevich. Разом з тим, слід зазначити, що більшість робіт охоплює вузько направлені підтеми (наприклад, окремі виконавці, музичні інструменти, маками, форми тощо) або певний регіон (Єгипет, Палестина, Сирія), занадто поглиблені в історичний контекст, або стали змістовно застарілими. Крім цього, географічна та часова різниця у публікації робіт призвели до різноманітності контенту, особливо в аспекті теорії арабської музики.

Серед вітчизняних науковців тема арабської культури розглядається у тому чи іншому аспекті

у роботах О.В. Богомоллова, О.О. Воловича, Ель Гуессаб Каріма, Ю.М. Кочубея, А.Ю. Кримського, М.А. Субха та інших. Проте, науковий інтерес до арабського музичного мистецтва серед українських вчених не виражений. В окремих працях можемо знайти опосередковані роботи, наближені до досліджуваної нами теми. Наприклад, А.О. Васюріна у своїй статті розглядає музику в контексті релігії ісламу, А.С. Кулібаба аналізує жанр пісні в арабо-мусульманській культурі з точки зору лінгвокультурологічної інтерпретації.

Мета статті – визначити місце арабського музичного мистецтва на культурній мапі арабського регіону.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні арабським світом узагальнено прийнято називати арабські країни Близького Сходу та Північної Африки, включаючи країни, що входять до Ліги арабських держав та визнають арабську мову у статусі офіційної. Арабський світ географічно охоплює території від Марокко до Ірану та Туреччини. Оскільки регіон у геополітичному розумінні не має чітко визначених кордонів, певні країни (такі як Іран, Туреччина, Афганістан, деякі країни на півночі та сході Африки) часто додаються або виключаються з переліку (Близький Схід, 2024). Крім цього, іноді застосовується поділ на регіони Аль-Магриб (країни Північної Африки) (Maghreb region, et al., 2024) та Аль-Машрік (країни Близького сходу, включаючи Аравійський півострів, а також Єгипет та Судан) (Mashriq geographical region, et al., 2024).

Але чи можемо ми ототожнювати політико-географічні та культурно-мистецькі межі арабського регіону? Протягом тисячолітньої історії внаслідок численних завойовницьких походів та інших геополітичних чинників територія регіону багаторазово змінювалась. Різноманіття етносів, мов, релігій, традицій значно впливало на розвиток арабської культури та мистецтва. Арабська музика виникла та еволюціонувала не ізольовано, а розвивалася протягом багатьох століть у регіоні, де взаємодіяли давні цивілізації. Тому вона також увібрала музичні елементи з сусідніх культур – турецької, візантійської, перської, індійської, південноафриканської, а також різних етнічних груп та народів – вірмен, берберів, іудеїв, коптів, курдів, кавказців, маронітів, халдеїв, несторіанців, яacobітів. До того ж, окремі характеристики арабської музичної культури можемо виявити певною мірою в музиці ассирійців, індійців, туркменів, азербайджанців, таджиків, узбеків, іранців, іспанців, представників західної Африки (Touma, et al., 1996).

На думку Хабіба Тумма, сутність арабської культури тісно пов'язана з трьома ключовими складовими – арабською мовою, культурними традиціями та релігією іслам. Проте, у контексті музичної культури арабська музика є частиною традиції не тільки мусульман, а також християн та євреїв. Релігія ісламу є основною на території арабського світу, але 80% мусульман зосереджено на півдні та південному сході Азії. Серед безпосередньо країн Близького Сходу окремо стоїть Ліван, який вирізняється надзвичайною релігійною різноманітністю та має найбільший відсоток християнського населення серед арабських країн. Однак, незважаючи на те, що ототожнювати поняття «арабська музика» та «ісламська музика» не є доцільним, релігія ісламу нерозривно пов'язана з розвитком арабської музичної культури. Арабська музика виникла в до-ісламські часи на території Аравійського півострову, набула подальшого розвитку в ісламську епоху та сформувалася в школах Мекки, Медини, Багдаду та Кордоби.

Як обґрунтовано зазначає антрополог Дейл Ейкельман, арабський світ можна виправдано розглядати як єдиний соціокультурний простір завдяки спільним історичним обставинам та наявності на всій території ключових культурних символів та їхніх варіантів. У сфері музики ключові культурні символи, на які посилається Ейкельман, охоплюють теоретичні структурні блоки музики, такі як гами, ритми та форми. Автор звертає увагу на матеріальну культуру музики, включаючи групи споріднених інструментів, а також аналізує зв'язок мови, поезії та музики. Крім цього, велике значення Ейкельман приділяє музичній естетиці, пов'язаній зі створенням і відчуттям музики (Eickelman, et al., 1981).

Тому, хоча музичні традиції, що належать до арабського світу, включають різні етнічні групи та культури, під поняттям «арабська музика» ми маємо на увазі традиції, створені арабами, персами та турками, оскільки більш ніж за тисячолітню історію найтісніші музичні зв'язки проглядаються саме з цими культурами. Сучасні ж культурно-музичні межі арабського світу умовно поділяють на 4 регіони: Ірак; Перська затока (*al-khalij*); Близький Схід (*al-sharq*) – Єгипет, Палестина, Йорданія, Ліван, Сирія; Північна Африка – Лівія, Туніс, Алжир, Марокко (Farraj, Shumays, et al., 2019). Незважаючи на відмінності музично-естетичних форм, стилів, ладів та термінології, ці регіони поєднанні спільною історією, що охоплює понад 2 тисячі років, та мають однорідну музичну культуру, яка значно відрізняється від інших сусідніх територій (Touma, et al., 1996).

Отже, основу арабської музики у сучасному розумінні складає «гібридне поєднання, яке стало загальноприйнятим як одна «етнічна» традиція» (Farraj, Shumays, et al., 2019: 2) зі спільними ключовими рисами, такими як тональна система, музичні форми, ритмічні патерни, композиційні та імпровізаційні прийоми, склад ансамблів, індивідуальне сприйняття музики, виконавська практика, місце музиканта в соціумі тощо (Touma, et al., 1996). Термін «арабська музика» має збірний характер та описує обширну сферу музичних традицій та жанрів, що виникли та виконуються в арабському світі (Farraj, Shumays, et al., 2019).

Багате різноманіття арабської музики розкривається в народних, релігійних, класичних та популярних жанрах. В роботах теоретиків та практиків, які досліджують арабське музичне мистецтво, знаходимо різні підходи до класифікації типів/жанрів/форм арабської музики. Наприклад, у різних джерелах арабську музику поділяють на духовну та світську, міську та сільську. Ліза Уркевич (Urkevich, et al., 2015) поділяє музику жителів суші (бедуїни та осілі), прибережних регіонів (музика ловців перлин, рибаків), запозичену музику (субкультура іммігрантів) та міську класичну. Класичну музику деякі автори також називають художньою, народну – сільською, релігійну – духовною, культовою, популярну музику – «новою» або «вестернізованою». У зв'язку з цим, на основі вивчених науково-практичних робіт у сфері арабської музичної культури, нами була здійснена спроба узагальненого універсалізованого підходу до класифікації типів арабської музики.

Народна (сільська) арабська музика сягає корінням у традиційну культуру та звичаї арабського народу. Як і класична та релігійна традиційна арабська музика, вона передається з покоління в покоління через усну традицію та охоплює широкий спектр стилів та жанрів, які відрізняються своїми відмінними характеристиками в залежності від регіону (наприклад, народна музика Єгипту – *baladi, sha'bi, swahili*, або музика *khaliji* Аравійського півострова, бедуїнська музика жителів пустелі або музика ловців перлин та моряків з прибережних районів, музика східного танцю живота *raqs sharqi*, андалуська музика тощо).

Арабська народна музика відображає людські реакції та емоції в різних соціальних умовах та може виконуватися як аматорами, так і напів-професійними та професійними музикантами на традиційних заходах (весілля, свята, сімейні зустрічі, релігійні церемонії тощо) та на великій сцені

(Piza, et al., 2023). Вона є важливою частиною арабської культури і все ще широко популярна в багатьох регіонах арабського світу. Засоби масової інформації у ХХ ст. значно вплинули на популярність народної музики серед міського населення – народних музикантів та народні пісні включають до кіноіндустрії (спочатку в Єгипті, Лівані, потім в інших країнах), для арабського колориту до оркестрів додають народні інструменти, записи різноманітних жанрів розповсюджують як серед міського, так і сільського населення (Farraj, Shumays, et al., 2019).

Релігійна (духовна) музика арабів включає в себе як мусульманську, так і християнську та іудейську музику. Але ми обмежуємося в роботі музикою ісламу, оскільки церковна музика арабів-християн бере своє коріння у чужоземних музичних культурах – католицькій, греко-православній, англканській, коптській, маронітській. Мусульманська ж релігійна музика основана на тих самих структурних елементах, що і світська арабська музика (Touma, et al., 1996).

Проблемним було та залишається питання приналежності музики ісламу до сфери музичної культури. Протягом століть арабські вчені та богослови так і не дійшли консенсусу щодо цінності та функції співу або інструментального виконання в релігійному або нерелігійному контексті. Вокальні форми з релігійним змістом, такі як *mawlid*, *qasidah*, *dhikr*, *madih* та ін. не визнаються музикою мусульманами (Touma, et al., 1996). Як точно зазначає Алла Васюріна, «питання про міру дозволеного в музиці дискутувалося протягом віків, коли корисною визнавали музику, що була наповнена релігійно-етичним змістом» (Васюріна, 2012: 148). Але, попри ці протиріччя, релігійна ісламська музика розвивалася протягом 14-ти століть та все ще займає виключне місце в сьогоденні арабського світу. Релігійна ісламська музика виконується під час богослужіння в мечеті та супроводжує різноманітні релігійні події та свята. Музичні інструменти під час священних церемоній використовуються рідко, однак часто процесії проходять під супровід деяких ударних інструментів.

Основними формами духовної музики ісламу є *adhan* (заклик до молитви) та *tajwid* (речитація Корану), які виконуються під час богослужіння. Репертуар *madih an-Nabawi* (восхваління Пророка) включає різні вокальні форми – *tashwih*, *inshad*, *muwashshah*, *tawassul*, *tanzilah*, присвячені Богу, Пророку Мохаммеду, членам його сім'ї та іншим важливим персоналіям з ісламської історії та теології. Особливо в репертуарі *madih an-Na-*

bawi стоїть форма *mawlid* (день народження), яка являє собою публічний перформанс, присвячений народженню Пророка Мохаммеда та виконується зазвичай у мечеті в день його народження згідно ісламського календаря. Музика *sufi* бере своє коріння з течії суфізму – ісламського містицизму та поєднує поезію і пісні, присвячені Богу. Однією з форм суфійської музики є *dhikr* – релігійна церемонія, основною метою якої є «досягти присутності Бога»; вона може включати речитацію, спів, інструментальний супровід, танці, медитацію тощо.

Класична (художня, мистецька) арабська музика була визначена теоретиками класичної епохи Арабської імперії (VIII–IX ст. н.е.), і це визначення відіграє важливу роль й сьогодні. Ідея класичної арабської музики, в першу чергу, була почерпнута з різних регіональних традицій – ладова система, монофонічність музичної текстури, нерівномірна температура, використання традиційних інструментів тощо. Тож теорію та практику арабської класики можна розглядати як певний синтез ранніх класичних та регіональних традицій.

Здебільшого, традиційна та класична арабська музика написана в формах, що мають узагальнену назву *qawalib*. Вони являють собою певні шаблони, якими керуються композитор та виконавець, і використовуються як у вокальній, так і в інструментальній музиці. *Qawalib* можна класифікувати за аспектами – вокальний / інструментальний та створений композитором / імпровізаційний.

Найбільшу групу складають вокальні форми, створені композитором, оскільки традиційно арабська музика є переважно вокальною (*Dawr*, *Muwashshah*, *Qadd*, *Taqtuqa*, *Ughniya*, *Qasida* та інші). Інструментальні форми (*Dulab*, *Maqtu'a*, *Muqaddima*, *Tahmila*, *Darij*) не так широко розповсюджені в арабській музиці, однак інструментальна музика доповнює вокальну та займає важливе місце при вступках, переходах та інтерлюдях, а також демонструє здібності інструменталістів в ансамблі. Імпровізаційні форми, серед яких *Taqsim*, *Layali*, *Mawwal*, *Qasida*, є найбільш природним засобом для співака чи інструменталіста для створення контакту зі своєю аудиторією під час голосоведення при виконанні макаму. Ще три інструментальні форми складають групу «турецьких» форм, створених композитором – *Sama'i*, *Longa ma Bashraf* були запозичені з турецької/османської музичної культури й досі є частиною арабської музики (Farraj, Shumays, et al., 2019).

Незалежно від форми, всі композиції класичної арабської музики підпорядковані одним й тим самим принципам і традиціям, наявність яких і підтверджує приналежність до класичної арабської музики: тонально-ладова система макам (*maqam*) – «система гам, звичних мелодичних фраз, модуляційних можливостей, норм орнаментики та художніх звичаїв, які разом формують дуже багату артистичну традицію» (Farraj, Shumays, et al., 2019: 266); ритмічні патерни (*iqa'*) – «метроритмічний цикл, оснований на базових звуках *dum/tak*, систематизованих у фіксованому порядку» (Farraj, Shumays, et al., 2019: 421); імпровізаційний характер виконання (*taqsīm* – інструментальна імпровізація, *tafrīd* – вокальна імпровізація); багатство орнаментики (*zakhrafa*); феномен тараб (*tarab*) – «стан значного музичного задоволення та глибокої залученості під час виконання певного макаму» (Farraj, Shumays, et al., 2019: 425).

Популярна («нова») арабська музика. У 1950-х і 1960-х роках ХХ ст. серед арабських музикантів почала спостерігатися тенденція переймання стилів, музичних форм, техніки гри та інструментів з західної музичної культури. Ця тенденція у подальшому отримує назву «вестернізація». У 70-х роках цей розвиток досяг в арабському світі величезних масштабів. До того часу західні впливи були особливо очевидними в єгипетських піснях *fiḡqa* та інструментальній розважальній музиці, які були одними з найпоширенішими жанрів в арабському світі. Інші види музики – народна популярна та класична музика – мали переважно місцеву аудиторію. Однак протягом 70-х років ця ситуація радикально змінилася. Через попит на нові композиційні форми, що за своєю структурою відходять від строгих правил класичних традицій, західна поп-музика охопила арабський світ, незважаючи на зусилля офіційних урядових радіостанцій бойкотувати цей процес. Арабські музиканти почали експериментувати з перейняттям елементів стилю західної поп-музики, і таким чином розвинули самостійну арабську поп-музику (Plenckers, et al., 2021).

Вплив західної культури на розвиток арабської музики з роками лише посилюється та проявляється у використанні західних класичних та електронних інструментів, стандартизації арабської гами, адаптації західної системи нотації, переході на рівномірно темперований стрій, використання гармонізації, збільшенні розміру традиційного ансамблю до повноцінного оркестру, залученні диригента (Farraj, Shumays, et al., 2019). У зв'язку з цим арабська поп-музика зазнала тенденцій

«комбінування» та «спрощення» – пісні характеризуються використанням ладів західної музики, більш простими текстами, нескладними мелодіями, які часто являють собою поєднання східних та західних елементів. Наприклад, включення арабськими виконавцями саксофона та джазових елементів у свої пісні, поєднання звучання хард-року з традиційними арабськими інструментами, зростання за останні декілька років впливу R&B, реггі та хіп-хопу на арабську музику тощо.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, бачимо що, незважаючи на підвищення інтересу світової та наукової спільноти до культурного простору арабського світу, проблемними та неоднозначними залишається все ще багато питань. Історико-культурні, політико-географічні, релігійні чинники відображають складну специфіку культурної мапи арабського регіону, у зв'язку з чим в наукових роботах спостерігається різноманіття думок, підходів до термінології та системи класифікацій. Особливо це стосується питань регіонування та специфіки культурно-музичного простору. Нестача комплексних, узагальнюючих наукових робіт, відсутність серед науковців та музикантів однастайності у підходах до музично-теоретичних основ ускладнює процеси дослідження та розвитку наукової бази у сфері арабського музичного мистецтва.

У зв'язку з цим, можемо зробити висновок, що поняття арабської музики має гібридний характер та являє собою одну етнічну традицію зі спільними ключовими рисами, створену арабами, персами та турками, та розповсюджену в країнах арабського світу та в діаспорянських осередках арабів-іммігрантів по всьому світу. Крім цього, на основі вивчених наукових робіт, нами запропоновано універсалізовану класифікацію типів арабської музики, з поділом її на народну, релігійну, класичну та популярну.

Разом з тим, важливо акцентувати увагу, що попри наявність поділу арабської музики на класичну, народну та релігійну, всі ці типи мають спільне культурне підґрунтя. Так, класична арабська музика є частиною складної високої культури, вона підтримується при дворах, в елітарному середовищі та виконується виключно професійними музикантами, тоді як народна музика має більш соціальний контекст, а релігійна має безпосередньо культову спрямованість. Однак, більшість жанрів і світської, і духовної музики (за виключенням популярної арабської музики) відповідають тим самим естетичним принципам багатовікових традицій арабської музики, що засновані, здебільшого, на викорис-

танні макаму і мають ті самі способи імпровізації та формування мелодії. Таким чином, ми знаходимо релігійну, класичну та народну арабську музику значною мірою уніфікованою з точки зору культурних традицій арабського музичного мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Близький Схід. URL: <https://esu.com.ua/article-35506> (дата звернення: 15.04.2024).
2. Васюріна А.О. Музика у світових релігіях: особливості вияву. Світогляд – Філософія – Релігія : зб. наук. праць. Суми: УАБС НБУ, 2012. Вип. 2. С. 140–151.
3. Eickelman, Dale. Middle East an anthropological approach. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1981. 336 p.
4. Maghreb region, North Africa : веб-сайт. URL: <https://www.britannica.com/place/Maghreb> (дата звернення: 04.05.2024).
5. Mashriq geographical region, Middle East : веб-сайт. URL: <https://www.britannica.com/place/Mashriq> (дата звернення: 04.05.2024).
6. Farmer, Henry. A history of Arabian music to the XIII century. Luzac & Co, 1929. 294 p.
7. Farraj, J., & Shumays, S. Inside Arabic music: Arabic maqam performance and theory in the 20th century. Oxford University Press, 2019. 480 p.
8. Piza, Antoni. Listening to the world – a brief survey of world music. New York : The City University of New York, 2023. 199 p.
9. Plenckers, Leo. Arab music: a survey of its history and its modern practice. Archaeopress Publishing Ltd., 2021. 212 p.
10. Touma, Habib. The music of the Arabs / translated from Arabic by Laurie Schwartz. Portland, Ore : Amadeus Press, 1996. 238 p.
11. Urkevich, Lisa. Music and traditions of the Arabian Peninsula. New York : Routledge, 2015. 387 p.

REFERENCES

1. Blyzkyi Skhid (2024) [The Middle East] URL: <https://esu.com.ua/article-35506> (last access: 15.04.2024) [in Ukrainian].
2. Vasiurina A.O. (2012) Muzyka u svitovykh relihiiah: osoblyvosti vyjavu. [Music in world religions: features of manifestation] Svitohliad – Filosofiia – Relihiia: zb. nauk. pr. – Worldview – Philosophy – Religion: coll. of science papers, 2. 140–151. [in Ukrainian].
3. Eickelman, Dale. (1981) Middle East an anthropological approach. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 336 p.
4. Maghreb region, North Africa (2024) : URL: <https://www.britannica.com/place/Maghreb> (last access: 04.05.2024).
5. Mashriq geographical region, Middle East (2024) : URL: <https://www.britannica.com/place/Mashriq> (last access: 04.05.2024).
6. Farmer, Henry. (1929). A history of Arabian music to the XIII century. Luzac & Co. 294 p.
7. Farraj, J., & Shumays, S. (2019) Inside Arabic music: Arabic maqam performance and theory in the 20th century. Oxford University Press. 480 p.
8. Piza, Antoni. (2023) Listening to the world – a brief survey of world music. New York : The City University of New York. 199 p.
9. Plenckers, Leo. (2021) Arab music: a survey of its history and its modern practice. Archaeopress Publishing Ltd. 212 p.
10. Touma, Habib. (1996) The music of the Arabs / translated from Arabic by Laurie Schwartz. Portland, Ore : Amadeus Press. 238 p.
11. Urkevich, Lisa. (2015) Music and traditions of the Arabian Peninsula. New York : Routledge. 387 p.